

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК [303.446.4 : 339.747 : 94] (38) «05/04»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.3\(27\).320](https://doi.org/10.33782/eminak2019.3(27).320)

ВПЛИВ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ НА ХАРАКТЕР І НАПРЯМОК ЕКОНОМІКИ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ V-IV СТ. ДО Н.Е.

Борис Попельнюк

Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

e-mail: 145worldhistori@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3003-8985>

У статті проаналізована криза полісної системи внаслідок греко-перських і Пелопоннеської війн, наслідки якої проявилися майже у всіх сферах життя давньогрецького суспільства. Доведено, що попри занепад певних галузей економіки, у цілому, дохід на душу населення виріс, покращилися й умови проживання, збільшилося кількість населення, яке стало більш урбаністичним, що, у свою чергу, вплинуло на розвиток торгівлі, особливо зовнішньої. Отже можемо стверджувати, що в Елладі у V-IV ст. до н.е. відбувається загальний економічний підйом.

Ключові слова: грецькі поліси, економічна система, криза, демократія, полісна система, імпорт, зростання добробуту, громадяни, урбанізація

Проблема кризи полісної системи та функціонування на її тлі економіки є однією з важливих питань у дослідженні давньогрецької цивілізації. Більшість сучасних дослідників вивчаючи кризу поліса, вважають, що її наслідки проявилися майже у всіх сферах життя давньогрецького суспільства від соціальних відносин, політичних інститутів, ідеології та військової організації до економіки. Наголосимо, що одним із основних чинників кризових явищ стали наслідки греко-персидських (500-449 рр. до н.е.), а згодом Пелопоннеська (443-429 рр. до н.е.) війни, які стали ледве не найголовнішими факторами кризових процесів. За визначенням І.Є. Сурикова «між двома століттями пролягла справжня прірва, мав місце принциповий перелом, що припав на роки Пелопоннеської війни»¹. Наслідком якої, у тому числі, стало формування нової економічної системи, що проіснувала до кінця IV ст. до н.е. Вона суттєво відрізнялася від попередньої доби, яку виокремлено окремим періодом. В античному суспільстві з'являються ознаки кризи полісної системи, яка у подальшому призвела до глибокої економічної, політичної та соціальної трансформації полісного суспільства. Тож кризові процеси спричинені війною та трансформація економіки античного полісу залишаються актуальними.

Основним методологічним принципом у дослідженні став принцип історизму,

---

¹ Суриков І.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междуусобиц. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке, 2011. С. 9.

який дозволив визначити значення та місце досліджуваної проблеми у загальному процесі еволюції економіки давньогрецьких полісів в умовах кризи полісної системи. Структурний метод застосовувався в угрупованні та викладенні фактичного матеріалу, його аналізі та використанні. Дослідження базується також на історико-генетичному, історико-порівняльному та проблемно-хронологічному методах, які дозволили виділити з об'єкта дослідження низку проблем і зрозуміти історичні особливості та специфічні риси різних грецьких полісів у яких проходили кризові явища в економіці, а також структурувати та послідовно їх розглянути.

Вивчаючи історію античного суспільства, пересвідчуємося, що існує значна кількість досліджень присвячених проблеми організації та функціонування поліса. Однак, історіографія присвячена Давній Греції присвячена переважно соціальним і політичним аспектам античного суспільства.

В Європі наукові дослідження античного суспільства розпочинаються наприкінці XVIII – початку XIX ст. Так, у Німеччині XIX ст. Августом Беком у роботі «Державне господарство афінян» (1817) досліджувалася фінансова система цього полісу. Деяко пізніше у 1852-1867 рр. Ернст Курціус у тритомнику «Грецька історія» здійснив спробу узагальнити дослідження багатьох німецьких учених та розглядаючи історію Греції з історико-культурної позиції, фактично ігноруючи соціально-економічні відносини². У цей же період К. Маркс і Ф. Енгельс створюють концепцію боротьби класів, показуючи структуру рабовласницького господарства Давньої Греції³.

У другій половині XIX ст. французький історик Фюстель де Куланж досліджуючи античне, насамперед, грецьке суспільство, пояснював сутність античного поліса, виходячи з релігійних переконань греків і виступив проти модернізації давнини, яка розпочалася у тогочасних дослідженнях. Інший французький дослідник А. Валлон досліджував значення рабства у суспільних відносинах. Його учень П. Гіро відомий своїми працями з історії земельної власності (1893 р.), ремісничого виробництва Греції (1900 р.), йому також належить збірка статей з економіки античного світу (1905 р.)⁴.

На межі XIX-XX ст. європейська історіографія переживає методологічну кризу, яка проявилася у прагненні до модернізації соціально-економічних відносин давньогрецького суспільства, розуміння їх як аналогічних тогочасному капіталізму. Одна за іншою виходять роботи Ед. Мейера, К. Бюхера, Ю. Белоха, Р. Пьольмана, Г. Глотці⁵.

Питання розвитку промисловості і торгівлі та їхнього рівня піднімалося в європейській науці 20-30-х рр. XX ст., зокрема у працях Іоганна Хазебрека: «Держава і торгівля у Давній Греції» (1928) та «Історія господарства та суспільства у греків доперського часу» (1931), В. Швана «Історія морського піратства та морської торгівлі у Давній Греції» (1929). Відмітимо також роботи Р. Біяра, який досліджував історію античного виноградарства й античного землеробства, А. Жарде «Зернові у грецькій античності», Е. Кавеньяка з історії народонаселення у великих містах античного світу, Ж. Тутена «Антична економіка» тощо. Тоді ж сформувалися дві основні концепції: модернізації античних відносин за капіталістичним зразком і концепція особливого

² Бузескул В. Краткое введение в историю Греции. Лекции. Харьков, 1910. С. 144-148.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 4. Москва: Политиздат, 1955. С. 424-425; Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 20. Москва: Политиздат, 1961. С. 181; Маркс К., Энгельс Ф.; Соч. 2-е изд. Т. 21. Москва: Политиздат, 1961. С. 109-119.

⁴ Гиро П. Частная и общественная жизнь греков. Санкт-Петербург, 1913.

⁵ Залан А.В. К.Ю. Белох и проблемы немецкого антиковедения конца XIX – начала XX веков: дис... канд. ист. наук. Казань, 2000. 238 с.

шляху розвитку античного суспільства, відмінного від капіталізму. Проте аналіз нових матеріалів показав безперспективність і невідповідність фактам цього впливового (початок ХХ ст.) напрямку⁶.

У роботах голландця Х. Болькенштейна «Грецька економіка золотого століття» (1923), англійського ученого Х. Мітчела «Економіка Греції» (1940) про модернізацію господарських відносин говориться вже дуже помірковано, навпаки починає підкреслюватися примітивність економіки, автори вважають за краще більше викладати фактичний матеріал⁷.

У середині – другій половині ХХ ст. до соціально-економічної проблематики Давньої Греції зверталосся багато вчених, а термін «поліс» практично витісняє усі інші поняття, які використовуються для позначення давньогрецьких держав⁸. Продовжується дискусія про розвиток економіки періоду «кризи полісної системи». Одна частина дослідників наголошує про всебічну кризу давньогрецької економіки, наслідком якої стає загальна аграрна криза, зниження темпів розвитку ремесла і торгівлі, зростання ролі рабовласницьких відносин⁹. Подібним є й погляд про наявність кризи, однак не на всій території Еллади, а лише у деяких її регіонах. Наприклад, Л.П. Маринович стверджує, що Афіни зуміли уникнути кризи¹⁰.

Інші – загалом заперечують економічну кризу, наголошуючи лише на кризі системи міжполісних взаємин¹¹. І, нарешті, треті – не визнають економічну кризу, вважаючи, що процеси в економіці «не були настільки глобальними і не носили радикального характеру». Зокрема, Г.Б. Поляк та А.Н. Маркова стверджують, що «криза грецького полісу IV ст. до н.е. жодним чином не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища, починаючи зі змін у земельних відносинах, тісно пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, бажанням збагачення, розвитком міжполісних економічних зв'язків»¹².

Цікавим, на наш погляд, є історіографічний аналіз О.Г. Цимбал. Авторка виділяє чотири основні концепції, що визнають кризу поліса й одну, яка її заперечує: 1. Криза поліса та його занепад («ортодоксальна», або «традиційна»). 2. Як криза системи міжнародної торгівлі. 3. Як «криза росту»; 4. Як закономірний результат розвитку «тупикової форми держави». 5. Концепція, яка заперечує кризу та визнає стабільний розвиток поліса у пізньокласичний період¹³.

Однак, попри існуючий доробок попередників, у зарубіжній і вітчизняній історіографії наявною є низка певних проблем, які ще не знайшли достатнього висвітлення та потребують детального вивчення. Одним з таких аспектів є економічний розви-

⁶ Попельнюк Б.В. Кризові явища в економіці давньогрецьких полісів V-IV ст. до н.е.: історіографія // Часопис української історії. 2014. Вип. 30. С. 112-117.

⁷ Попельнюк Б.В. «Ойкос» і «економіка»: грецька спадщина у сучасній економічній думці // Український історичний збірник. 2017. Вип. 19. С. 338-346.

⁸ Маринович Л.П. Греческое наемничество IV века и кризис полиса. Москва: Наука, 1975. С. 271.

⁹ Античная Греция: проблемы развития полиса / Редкол.: Е.С. Голубцова (отв. ред.) и др. Т. 2: Кризис полиса. Москва: Наука, 1983. 383 с.

¹⁰ Маринович Л.П. Закон и власть в классических Афинах // Власть, человек, общество в античном мире. 1997. С. 5-18.

¹¹ Борухович В.Г. Кризис греческого полиса в IV в. до н.э. (к постановке проблемы) // Проблемы антиковедения и медиэвистики. Нижний Новгород, 1999. С. 15-19.

¹² История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2002. С. 56.

¹³ Цымбал О.Г. Финансовые реформы в Афинах IV в. до н.э. (к проблеме кризиса греческого полиса). Автореф. дис... к. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история (Древний мир). Москва, 2015. С. 13-16.

ток окремо взятих грецьких полісів Балканської Греції та Іонійського узбережжя Середземного моря у період початку та розгортання кризи полісної системи. Поза увагою залишаються і проблеми закономірностей функціонування економіки античного полісу зазначеного періоду.

Криза класичного полісу у IV ст. до н.е. являє собою феномен, надзвичайно складний для розуміння й інтерпретації, вона була багатовимірною, мала низку більш-менш важливих аспектів. Залежно від того, які з цих аспектів ми будемо вважати принциповими, первинними, визначальними, а які – другорядними та похідними, буде виникати і загальна точка зору на «кризу IV століття»¹⁴.

Вивчаючи наслідки кризи грецького полісу для економіки, необхідно виділити основні риси, які характеризують його сутність. Грецький поліс інтегрував громадян в єдину державу, що мала певне самоуправління, право на яке мали тільки громадяни – дорослі чоловіки, які володіли землею. Вони мали право впроваджувати власні органи самоуправління, створювати свою військову організацію, встановлювати закони, мати судочинство, вводити власні гроші й одиниці виміру. Разом з тим, це передбачало і наявність певних обов'язків, насамперед, голосування у народних зборах, участь у розв'язанні державних питань, визначенні долі своєї батьківщини. Рух у бік самоуправління був ознакою політичного життя Давньої Греції¹⁵. Грецький поліс – це, перш за все, замкнута громада, спадкова приналежність до якої давала низку переваг. З економічної точки зору – це виняткове право невеликих за розміром грецьких держав з нечисленним населенням здійснювати, у тій чи іншій мірі, пряме народовладдя.

Принциповий перелом в історії Греції припав на роки Пелопоннеської війни до якої призвели різні економічні інтереси, військова та комерційна експансія в сукупності із політичним суперництвом нерівномірно розвинутих полісів. Зокрема, в економічній галузі Афіни прагнули до розвитку інтенсивних форм економіки, ремісничого виробництва і торгівлі. Спарта, навпаки, переважно орієнтувалися на сільське господарство та натуральне виробництво. За таким принципом і розділилася найбільш впливова частина населення грецьких полісів. А саме – власники торгових кораблів, ремісничих ергастеріїв і маєтків пов'язаних з ринком, підтримували Афіньський морський союз, тоді як власники родових земельних володінь, що не були зацікавлені у розвитку торгівлі та ремесла, виступали за Пелопоннеської союз і Спарту. Конкуренція на ринках збуту продукції лягла також в основу ворожнечі Афін з Коринфом. Коринф, як потужний торгово-ремісничий центр, мав інтереси на заході Греції, Південної Італії та Сицилії. Сюди вони збували ремісничу продукцію та вивозили зерно, шкіри й сировину. А коли ці області увійшли до торгівельних сфер інтересів Афін, Коринф почав вимагати знищення їх сухопутної армії та розорення території Аттики, що повинно було поставити Афіни у важке становище¹⁶.

Тривалий збройний конфлікт негативно вплинув на грецький світ і поклав початок наростанню кризових явищ. У Греції практично не було регіону, який не зазнав би шкоди від тривалих військових кампаній, адже вони супроводжувалися загибеллю людей, руйнуванням сільськогосподарських угідь, розривом торговельних зв'яз-

¹⁴ Глускина Л. Проблемы социально-экономической истории Афин в IV в. до н.э. Ленинград, 1975. 179 с.

¹⁵ Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: Навч. посіб. Київ, 2012. 446 с.

¹⁶ История Древней Греции / Под ред. В.И. Кузищина. Москва: Высш. шк., 2003. С. 198-200.

ків, величезними витратами грошових коштів¹⁷. Наслідком стала концентрація земельних угідь і занепад дрібного сільськогосподарського виробництва, або навіть розруха, зниження темпів розвитку ремесла і торгівлі, зростання ролі рабовласницьких відносин¹⁸.

Для розуміння економічної системи грецьких полісів у V-IV ст. до н.е. необхідно виділити її основні характеристики з урахуванням тогочасних уявлень про універсальний характер людського співтовариства, які частково пояснюються концепцією «егалітарного правління», що призводило до зростання інвестування у людський капітал при низькій вартості витрат¹⁹.

По-перше, це демографічний фактор. Використовуючи матеріали археологічних досліджень (розкопки 1883, 1993 рр.) історики вважають, що збільшення чисельності населення лежало в основі економічного зростання. Так, у IV ст. до н.е. в Греції проживало близько 4 млн. осіб, у порівнянні з IX ст., коли було близько 500 тис. (південь Італії, Сицилія)²⁰.

По-друге, – висока урбанізація населення. До кінця IV ст. до н.е. кількість грецьких полісів становила 1000 міст з населенням 7,5-10 млн. осіб²¹. Із них, близько 30% проживало у містах чисельністю від 5000 осіб і більше, вживаючи, в основному, імпортну сільгосппродукцію. Отже число греків, що жили в урбанізованих містах було значно вище «стандартів давнього світу». Це, у свою чергу, дозволяє зробити висновок про те, що у континентальних греків імпорт продовольства перевищував обсяги продукції, вирощуваної у самій країні. На наш погляд, це не означає, що існували так звані «поліси-споживачі» тільки імпортової продукції. Істотна частина грецьких полісів являла собою «агро-міста», де мешканці працювали на своїх полях за межами свого «містечка». Тільки 25-35% континентальних греків жило за рахунок імпортного продовольства²².

По-третє, – дохід на душу населення. У VIII-III ст. до н.е. він становив 0,15% від доходу римлян. Також збільшився і запас монет – з 238 сховищ у V ст. до 564 у IV ст. до н.е.²³ За підрахунками істориків щорічний приріст економіки становив – 0,6-0,9%, що було вище ніж у період модерну в Голландії (1580-1820 рр.), де приріст становив 0,5%²⁴.

По-четверте, покращилися умови проживання. Будинки стали більшими та якісніше побудованими. У IV ст. середній будинок вже мав два поверхи загальною площею – 360 м², а не 80 м² як у IX ст. до н.е.²⁵

По-п'яте, зрівняльний характер розподілу сукупного продукту (розподіл національного доходу). «Незалежна школа» з економічної історії класичної Греції використовувала такі дані щодо розподілу приватної власності: 7,5% громадян володіло 70-

¹⁷ Diesner H.-J. *Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides*. Halle, 1956. P. 92.

¹⁸ Античная Греция: проблемы развития полиса / Е.С. Голубцова (отв. ред.) и др. Т. 2: Кризис полиса. Москва: Наука, 1983. 383 с.

¹⁹ Bull H. *The Anarchical Society*. London: Macmillan, 1977. P. 2.

²⁰ Morris I. *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 19.

²¹ Попельнюк Б.В. «Ойкос» і «економіка»... С. 342.

²² Ober J. *Wealthy Hellas* // *Transactions of the American Philological Association*. 2010. № 140. P. 253.

²³ Scheidel W., Morris I. *The Cambridge Economic History of the Greek-Roman World*. London, 2013. P. 209.

²⁴ Morris I. *Op. cit.* P. 728.

²⁵ Hansen M.H. *Demography and Democracy: The Number of Athenian citizens in the fourth century BC*. Herning, Denmark, 1986. P. 233.

75% землі Аттики, виключаючи верхівку суспільства, приблизно 60-65% землі було зосереджено у приватній власності цивільного населення²⁶.

По-шосте, «принцип егалітарного правління». Основними принципами функціонування держави в Афінах, як і в більшості грецьких полісів були народоправство, виборність, колегіальність і підзвітність владі. Так закріпилася уява, що приватна власність веде своє походження від державної, а державна існувала у формі приватної. Навіть остаточно затверджена з часів Солона (бл. 640 – бл. 559 рр. до н.е.) приватна власність носила відбитки колишніх колективістських уявлень про спільність майна та вважалася наданою державою²⁷. Ця система включала також таке поняття як «ісономія» (рівність перед законом усіх громадян країни), тому «олігархічні кола» незначно «виділялися» на загальному фоні поліса. Отже громадяни в економічній діяльності мали рівні можливості, що призводило до збільшення можливостей для створення нових напрямків у розвитку господарства й економіки в цілому та зростання продуктивних сил. Це, у свою чергу, забезпечувало, на наш погляд, зростання добробуту.

По-сьоме, на сьогоднішній день є підтверджені дані й про щотижневі зарплати кваліфікованим і некваліфікованим громадянам²⁸. З другої половини V ст. до н.е. усі магістрати, які потребували коштів, стали отримувати спеціальну грошову плату за виконання своїх обов'язків – «діету» ('*dixaomixov*'), у вигляді винагороди за роботу у суді, Раді, народних зборах²⁹. На початку вона була невелика і дорівнювала 2-3 мідних обола, на які громадянину можна було прогудуватися у день засідання. Потім у IV ст. до н.е. розмір плати за участь у народних зборах виріс до 1-1,5 срібної драхми³⁰.

Таким чином виплати «дієти» активізували політичну та суспільну діяльність незаможних афінських громадян. Були й інші форми їх соціальної підтримки, включаючи державну турботу про старих, інвалідів, дітей-сиріт. Ціна на пшеницю була 6 драхм за 9 літровий обсяг. У 320-ті роки до н.е. некваліфіковані робітники отримували 1,5 драхми на день, а кваліфіковані – 2,5 драхми при середній ціні на пшеницю 5-6 драхм за вказаний вище обсяг тари³¹.

Наведені дані показують, що у грецьких полісах діяв досить мобільний ринок праці, а дохід на душу населення свідчить про достатньо високий рівень життя населення грецьких полісів у V-IV ст. до н.е.

Основою економічного життя залишалася сільське господарство. При цьому поглиблювалася регіональна спеціалізація, наприклад, поліси Північного Причорномор'я та Сицилії були постачальниками зернових, Афіни – оливкової олії, острова Хіос і Фасос – вина і т.ін.³² Однак принцип автаркії (грецьк. *autárkeia* – самодостатність – незалежність від усіх речей зовнішнього світу або інших людей) залишився. Але, на відміну від архаїчної епохи, землевласники починають поширювати свої володіння за межі Аттики, впроваджуючи «полікультуру», й отже більшого значення набирає торгівля.

²⁶ Scheidel W., Morris I. The Cambridge Economic History of the Greek-Roman World. London, 2013. P. 223.

²⁷ Матвеева Т.О. Державний лад і право Давніх Афін // Форум Права. 2014. № 1. С. 353, 356.

²⁸ Scheidel W., Morris I. Op. cit. P. 223.

²⁹ Матвеева Т.О. Вказ. пр. С. 17-32.

³⁰ Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 376.

³¹ Scheidel W., Morris I. The Cambridge Economic History of the Greek-Roman World. London, 2013. P. 442-443.

³² История мировой экономики: Учебник для вузов/ Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2002. С. 53-54.

Незважаючи на збільшення чисельності рабів завдяки війнам, великі землевласники майже не використовували їхню працю, бо при вирощуванні винограду й оливок, які становили основні статті сільськогосподарського експорту (вино й оливкова олія), їхня праця була непродуктивною. Невеликі ж господарства, орієнтовані на внутрішніх споживачів, не могли собі дозволити залучення великої кількості рабів. Тому землеробством займалося більшість вільного населення, оскільки воно вважалося видом діяльності гідним громадянина. За Ксенофонтом громадяни отримували від цього «...якесь задоволення, і збагачення, і гімнастику, що дає силу для виконання роботи, що гідна вільної людини»³³.

Нові умови в економіці спричинили й те, що земля стає одним із джерел доходу, відтак громадяни почали втрачати з нею зв'язок. Головним видом багатства поступово стають гроші. Їх легше можна було приховати від літургій на громадські потреби, або обтяжливого військового податку. Якщо у V ст. до н.е. заможні громадяни полісів охоче робили витрати на користь держави, вбачаючи у цьому також зміцнення власного престижу, то тепер вони змінили свою позицію, тому почали приховувати або занижувати розміри свого багатства, переводячи його з земельної власності, яку важко сховати на гроші. Таким чином, на сільське господарство поширилися грошові відносини. Фактично весь врожай продавався, а необхідні товари купувалися на ринку. Тим більше, що прибуток від позик, торгівлі, розробки копалень, що раніше вважалося негідним громадянина, був вигідніший ніж землеробство.

Роль грошей зростала не тільки у результаті розвитку торгівлі, а й з потребами військових витрат. Монети поширилися на всю Елладу, при цьому усі незалежні грецькі поліси чеканили власну монету.

Зважаючи на це, великі землевласники прагнули позбутися своїх землеволодінь, продаючи їх або, частіше, віддаючи під заставу чи оренду метекам і вільновідпущеникам, оскільки обробка чужої землі вважалася ганебною для громадянина. Поширилася також практика відпуску рабів на оброк, розмір якого значно перевищував прибуток від праці рабів. Так, у IV ст. до н.е. раб зайнятий у ремеслі приносив до 2 оболов на день (на 2 оболла можна було прогодувати сім'ю у 3-4 особи). Якщо раб здавався в оренду, то власник раба отримував один обол на день як орендну плату, а ще один обол ставав прибутком орендаря³⁴. І хоча юридично становище рабів не змінювалося, вони охоче йшли на такі умови, оскільки це дозволяло їм, певною мірою, відчутти себе вільними, а також накопичити певні кошти і часом викупитися на волю.

Таким чином іноземці, метеки та вільновідпущеники, не маючи громадянських прав, отримали доступ до землі шляхом її оренди або купівлі. І. Суриков наводить приклад особливого закону (так званого ретра Епітадея), який дозволяв спартіатам дарувати та заповідати іншим особам свої земельні ділянки, які раніше передавалися винятково у спадок від батька до сина, а у разі відсутності синів поверталися державі³⁵.

Постійні військові конфлікти класичного періоду мотивували також будівництво могутнього флоту (у кілька сотень кораблів), потужних оборонних споруд (наприклад, систему афінських укріплень, так звані «довгі стіни»), оснащення армії (панцирі, щити, мечі, списи і т.д.). Все це, у свою чергу, сприяло розвиткові металургії, буді-

³³ Ксенофонт «Домострой». URL: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/ksenoph/socratic/ds.htm>

³⁴ История Древней Греции. С. 163.

³⁵ Суриков И.Е. Указ. соч. С. 9.

вництва та ремесел і вплинуло на загальний технічний прогрес³⁶.

Загальний економічний підйом активізував виробництво, особливо пов'язане із суднобудуванням і мореплаванням. В ергастеріях (ремісничих майстернях) активно використовували рабів, які стали основною робочою силою. І хоча, в цілому, переважали дрібні ергастерії (від двох до десяти рабів), проте існували й досить великі – близько 50-100 рабів. А найбагатше населення мало у своєму розпорядженні від 300 до 1000 рабів³⁷.

Пожвавилися і торгівельні відносини, особливо зовнішня морська торгівля. Їхнім каталізатором стало зростання населення та його збагачення, нестача зерна, надлишок сировини та попит на предмети повсякденного вжитку. Основними статтями експорту залишалися оливкова олія та вино, а також металеві вироби і кераміка. А імпорту – продукти харчування, раби та сировина. Натомість внутрішня торгівля була значно менше розвинена. Сільськогосподарську продукцію на міський ринок постачали селяни з навколишній сіл, продаючи свою продукцію в обмін на ремісничу. Така нерівномірність пояснювалася збереженням натурального господарства, а попит зріс лише на певні категорії продукції.

Отже на початку V ст. до н.е. у Давній Греції оформилася економічна система, яка, на думку науковців, зберігалася до кінця IV ст. до н.е. Основною ознакою її стала криза полісної системи, що спричинила суттєві інституційні зміни фактично у всіх сферах суспільного життя, починаючи від соціальних відносин і політичних інститутів до військової організації й ідеології. Безсумнівно криза полісної системи торкнулася й економічної системи, що проявилася у занепаді певних галузей економіки, зокрема, розоренні сільського господарства та розривах міжполісних торговельних зв'язків, причиною чого були постійні військові конфлікти. Натомість, можемо стверджувати, що у цілому, дохід на душу населення виріс, покращилися й умови проживання, збільшилася кількість населення, яке стало більш урбаністичним, що, у свою чергу, вплинуло на розвиток торгівлі, особливо зовнішньої.

Нові умови в економіці на перший план вивели гроші. Відтепер саме вони стали основою багатства, а не володіння землею, як це було раніше. Земля стає лише одним із джерел прибутку. Відтак, землевласники починають передавати свої маєтки орендарям, в основному негромадянам (метеки, іноземці, вільновідпущеники й ін.), які, у свою чергу, з накопиченням капіталу починають відігравати більш вагоме значення у грецькому суспільстві. Вони отримують землю (спочатку у вигляді оренди), не маючи громадянських прав, а згодом, накопичивши капітал і вкладаючи його на потреби поліса у критичні періоди, негромадяни домагаються і громадянських прав. Відбулися зміни навіть у рабовласницькій системі. Хоча продовжують існувати усі форми рабовласництва, а використання рабської праці залишається важливою складовою в економіці, проте поступово бідним громадянам починають виплачувати «*díxaoitíxon*» – грошову плату за виконання певних обов'язків, що активізувало політичну та суспільну діяльність незаможних громадян. До того ж законодавство у більшості давньогрецьких полісів прирівнювало у правах усіх вільних громадян незалежно від їхнього матеріального становища. Це означало й рівні можливості в економічній діяльності, що вплинуло на розвиток нових напрямків господарства, збільшення продуктивних сил і зростання економіки у цілому.

³⁶ История Древней Греции. С. 149.

³⁷ История мировой экономики. С. 54.

REFERENCES

- Borukhovich, V.G.** (1999). Krizis grecheskogo polisa v IV v. do n.e.: k postanovke problemy [The crisis of the Greek polis in the IV century BC: to the formulation of the problem]. In *Problemy antikovedeniia i medievistiki* (pp. 15-19). Nizhnii Novgorod [in Russian].
- Bull, H.** (1977). *The Anarchical Society*. London: Macmillan.
- Buzeskul, V.** (1910). *Kratkoe vvedenie v istoriiu Gretsii* [A short introduction to the history of Greece]. Kharkov [in Russian].
- Diesner, H.-J.** (1956). *Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides*. Halle.
- Giro, P.** (1913). *Chastnaia i obshchestvennaia zhizn grekov* [Private and Social life of the Greeks]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Gluskina, L.** (1975). *Problemy sotsialno-ekonomicheskoi istorii Afin v IV v. do n.e.* [Problems of the socio-economic history of Athens in the IV century BC]. Leningrad [in Russian].
- Golubtsova, E.S.** (Ed.) (1983). *Antichnaia Gretsia: problemy razvitiia polisa* [Ancient Greece: problems of the development of the policy]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Hansen, M.H.** (1986). *Demography and Democracy: The Number of Athenian citizens in the fourth century BC*. Herning, Denmark
- Hansen, M.H. & Nielsen, T.H.** (2004). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Cambridge: Cambridge University.
- Kuzishchin, V.I.** (Ed.) (2003). *Istoriia Drevnei Gretsii* [The History of Ancient Greece]. Moskva: Vysshiaia shkola [in Russian].
- Marinovich, L.P.** (1975). *Grecheskoe naemnichestvo IV veka i krizis polisa* [Greek mercenary of the IV century and the crisis of the policy]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Marinovich, L.P.** (1997). *Zakon i vlast v klassicheskikh Afinakh* [Law and Authority in Classical Athens]. In *Vlast, chelovek, obshchestvo v antichnom mire* (pp. 5-18). Moskva [in Russian].
- Marks, K. & Engels, F.** (1955-1974). *Sochineniia* [Works]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- Matveeva, T.O.** (2014). *Derzhavnyi lad i pravo Davnikh Afin* [The State System and the Right of Ancient Athens]. *Forum Prava*, 1, 350-361 [in Russian].
- Morris, I.** (2004). *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ober, J.** (2010). Wealthy Hellas. *Transactions of the American Philological Association*, 140, 241-286.
- Orlova, T.V.** (2012). *Vsesvitnia istoriia. Istoriia tsyvilizatsii* [The World's History. History of civilizations]. Kyiv [in Ukrainian].
- Poliak, G.B. & Markova, A.N.** (Ed.) (2002). *Istoriia mirovoi ekonomiki* [History of the World Economy]. Moskva: YuNITI [in Russian].
- Popelniuk, B.V.** (2017). «Oikos» i «Ekonomika»: hretska spadshchyna u suchasni ekonomichnii dumtsi [«Oikos» and «Economy»: Greek heritage in Modern economic thought]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 19, 338-346 [in Ukrainian].
- Popelniuk, B.V.** (2014). *Kryzovi yavlyshcha v ekonomitsi davnohretskykh polisiv V-IV st. do n.e.: istoriohrafia* [Crisis Phenomena in the Economy of the Ancient Greek policies of the V-IV centuries BC: historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 30, 112-117 [in Ukrainian].
- Scheidt, W. & Morris, I.** (2013). *The Cambridge Economic History of the Greek-Roman World*. London.
- Surikov, I.E.** (2011). *Antichnaia Gretsia: politiki v kontekste epokhi. Godina mezhdousobits* [Ancient Greece: Politics in the Context of the Era. Hour of internecine practice]. Moskva: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniiu i Nauke [in Russian].
- Tsymbal, O.G.** (2015). *Finansovye reformy v Afinakh IV v. do n.e. (k probleme krizisa grecheskogo polisa)* [Financial reforms in Athens IV century BC (to the problem of the crisis of the Greek policy)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva [in Russian].
- Zalan, A.V.** (2000). *K.Yu. Belokh i problemy nemetskogo antikovedeniia kontsa XIX – XX nachala vekov* [K.Yu. Belokh and problems of German's study of antiquity of the early XIX – beginning of XIX centuries]. (Candidate's thesis). Kazan [in Russian].

Borys Popelniuk

(Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3003-8985>

Impact of the Polis System Crisis on the Nature and Line of Economic Activity in the Ancient Greek Poleis of the 5th-4th century BC

The impact of the crisis of the polis system as a result of the Greco-Persian Wars, and especially the Peloponnesian War, one of the reasons for which was the contrary economic interests, is analyzed in the paper. While the poleis of the Athenian Maritime Union tried to develop intensive branches of economy and were interested in developing trade and crafts, the Peloponnesian Union, led by Sparta, focused on agriculture and subsistence production, as well as competition in the sales markets between Athens and Corinth. Just those wars were almost the most important factors in the crisis processes, the consequences of which showed up in nearly all spheres of life of ancient Greek society – from social relations, political institutions, ideology and army structure to the economy, and that in turn led to a deep transformation of ancient Greek society.

The main methodological principle in the research is the principle of historicism, which allows determining the importance and place of the problem under research in the overall evolution of ancient Greek poleis economy. Besides, structural, historical-genetic, historical-comparative, and problem-chronological methods are applied, and that makes it possible to identify historical features and specific crisis phenomena in the economy of the Classical period of ancient Greece, structure them chronologically and consider sequentially.

It should be emphasized that among the scholars there is no consensus on the economic processes that took place during the studied period. In particular, the traditional concept emphasizes the overall decline of the economy, some scholars believe that the economic crisis affected not the whole territory of Greece, but only some of its regions, the third group believes that the processes in the economy «were not so global and were not of a radical character» defining the period after the Peloponnesian War as a «crisis of growth» which was not interconnected with economic decline.

It has been proved that, despite the decline of certain sectors of the economy, such as the ruin of agriculture and the rupture of trade relations between the poleis, in general, income per capita increased, living conditions improved, the number of population increased and became more urban, which in turn had affected the development of trade, especially foreign trade. New conditions in the economy brought to the fore the finances which were directly related to money. From that time on, money was the basis of wealth, not land ownership, as it was before. Ongoing military conflicts contributed to shipbuilding, construction, especially of defense structures, military equipment, which also affected the overall technological progress and development of crafts. Therefore, we can assert that in Hellas in the 5th-4th century BCE took place a general economic upheaval.

Keywords: Greek poleis, economic system, crisis, democracy, polis system, import, welfare growth, citizens, urbanization

Надійшла до редакції / Received: 08.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 13.09.2019